

กสิณ 10 กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

Ten Kasina and The Enlightenment Found in Visuddhimagga

¹พระพงศลิทธิ โปธิ์เพชรเลียบ และ ²วิโรจน์ คุ่มครอง

¹Phra Pongsit Popatlab and ²Viroj Koomkrong

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksa Buddhagosa Campus, Thailand

E-mail: ²koom-krong9@hotmail.com

Received January 29, 2022; Revised March 27, 2022; Accepted May 15, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษากสิณ 10 ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค 2) เพื่อศึกษาวิเคราะห์กสิณ 10 กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษารายละเอียดจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง สรุปวิเคราะห์ เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า ส่วนกสิณ 10 กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พบว่า การเพ่งปลงกสิณ เป็นต้น ใช้เป็นอารมณ์ของสมถกรรมฐานก่อนพัฒนาเข้าสู่วิปัสสนาเพื่อบรรลุธรรม โดยการเพ่งดินที่มีสัจฐานกลมประมาณ 1 คืบ 4 นิ้ว เป็นดินที่พระโยคีบุคคลต้องเพ่งทั่วไปพร้อมกัน มิใช่เพ่งเฉพาะเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง ความคิดที่สร้างขึ้นโดยอาศัยปลงวิมิตเป็นอารมณ์เรียกว่า ปลงกสิณ คือ ทำฌาน 4 และ ฌาน 5 ในปลงกสิณให้บังเกิดแล้วเพ่งมองเพื่อทำจิตให้เป็นสมาธิ ปลงกสิณสามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้เรียกว่าการเจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิก คือวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาต่อเนื่องภายหลัง เป็นแบบวิธีการฝึกพัฒนาจิตเพื่อความหลุดพ้นตามแนวทางแห่งเจโตวิมุตติ ซึ่งจะส่งผลให้ผู้ฝึกปฏิบัติบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์แบบอุกโตภาควิมุตติ เป็นต้น

คำสำคัญ: กสิณ 10; การบรรลุธรรม; คัมภีร์วิสุทธิมรรค

Abstract

The objectives of this article were 1) to study the 10 Kasina found in the Visuddhimagga text and 2) to analyze the 10 Kasina for enlightenment found in Visuddhimagga. The studied data was collected from primary sources of Early Buddhism and other concerned papers, then brought for analysis and finally compiled in descriptive type. The findings revealed an analysis of Kasina for enlightenment found in Visuddhimagga revealed that for *Paṭhavīkasīna* practice, for example, an object of tranquility's meditation, prior to Vipassana, meditator contemplates at a round mud with 1.4 inches which requires entirely observing as one, not only a participatory object. The perceptual figure of Kasina, an object imagined lying on earth perception was called as *Paṭhavīkasīna*. Then having completed 4 form absorptions, and 4 formless absorptions through *Paṭhavīkasīna* concentration, meditator can use it as a base for the Vipassana entrance called as *Samathayānika* which refers to the mental development by tranquility before insight investigation. This *Samathayānika* is a mental training for liberation according to *Cetovimutti* or mentality liberation type, which leads to Arahatsip as *Ubhatobhāgavimutti* etc.

Keywords: Ten Kasina, the Enlightenment, Visuddhimagga

บทนำ

พระพุทธศาสนามองเห็นความสำคัญของจิตมนุษย์เรานั้นควรได้รับการพัฒนา ด้วยการฝึกจิต อยู่เสมอ การฝึกจิตในทางพระพุทธศาสนามีหลายวิธี หลักการสำคัญคือการประคับประคองจิตไม่ให้ ตกไปสู่ฝ่ายอกุศล (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552) พระพุทธศาสนาได้วางหลักปฏิบัติเพื่อเป็นวิธี ฝึกจิตสำหรับชาวพุทธไว้ถึง 40 วิธี (จรรุญ วรณกสิณานนท์, 2545) เรียกว่า อารมณฺสมถกรรมฐาน กสิณ 10 นั้น ก็เป็นกรรมฐานหมวดหนึ่ง เป็นอุปกรณ์ในการฝึกจิต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). 2557) เป็นวัตถุสำหรับเพ่งเพ่งจูงจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ได้แก่ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

หลักการฝึกพัฒนาจิตตามเนวกสิณนั้น เป็นการฝึกจิตตามพุทธวิธี เพื่อให้จิตมีคุณภาพ มี ธรรมชาติอ่อนโยน นุ่มนวลควรแก่การนำไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ (จรรุญ วรณกสิณานนท์, 2550) เพราะโดยปกติจิตใจของมนุษย์เรานั้นกวัดแกว่งอยู่ตลอดเวลา การเพ่งกสิณจึงเป็นแนวทางหนึ่งเพื่อทำ จิตของคนให้เป็นสมาธิด้วยการใช้อุปกรณ์เป็นสื่อให้จิตยึดกับสิ่งที่เพ่งและรับเอากสิณหรือภาพของ

กลืนแต่ละอย่างนั้นเข้ามาเก็บไว้ในความทรงจำให้มากๆ จนกระทั่งไม่ต้องเอาอุปกรณ์นั้นมาใช้ก็สามารถนึกภาพออกทันที (พระพุทธโฆสเถระ, 2548)

กลืนมีความสำคัญในลักษณะที่เอื้อต่อจริตของมนุษย์ คือ วรรณกลืน 4 เหมาะสมแก่คนโทสจริต ส่วนกลืนกรรมฐานที่เหลือ 6 ประการนั้น เหมาะสมกับทุกจริต แต่ว่าในกลืน 10 นั้น กลืนอย่างใดอย่างหนึ่งที่เล็กขนาดซันโอ ย่อมเหมาะแก่คนวิตกจริต ขนาดใหญ่เท่าจวนข้าว เป็นต้น ย่อมเหมาะแก่คนโทสจริต ซึ่งการเพ่งกลืนนี้เป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในจำพวกกรรมฐานทั้ง 40 ชนิด มีอานิสงส์มาก และมีอานุภาพมาก เช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้าสมาบัติ 8 ได้ จะต้องอาศัยกลืนนี้เป็นฐานจึงจะเข้าได้ กรรมฐานอื่น ๆ ทำไม่ได้ พระสงฆ์สมัยพุทธกาลที่สามารถเข้าฌานสมาบัติได้ ก็อาศัยกลืนนี้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ และที่สำคัญคือ กลืน 10 นี้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนา สามารถปฏิบัติจนหลุดพ้นจากอบายต่าง ๆ (พระมหากิตติธัมมัญญ์ สุกิตติเมธี, 2564) ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท (Damnoen, 2021) นำความรู้ไปใช้ในชีวิตประจำวันในการพัฒนาบุคลิกภาพได้อย่างเหมาะสม (พระมหานพดล นวตลปญโญ และ คณะ, 2564) มีปฏิปทาที่น่าเลื่อมใสต่อผู้ที่ได้พบเห็น หรือมีโอกาสได้สนทนาด้วย (พระสมชาย บัวแก้ว และ คณะ, 2564) เพราะการพัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างสม่ำเสมอ ส่งผลให้ชีวิตประจำวันเป็นไปอย่างปกติสุข (อุไรพร ประชาบุตร และ วิไลศักดิ์ กิ่งคำ, 2564) การบูรณาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินชีวิตในการพัฒนาพฤติกรรมของตนเองจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำไปใช้ด้วยความรอบคอบ และมีสติระลึกรู้ตัวอย่างสม่ำเสมอ (Tan & Damnoen, 2020; Phumphongkhochasorn et al., 2021)

ดังนั้น การศึกษากลืน 10 กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อนำมาเป็นหลักเทียบเคียงกับการปฏิบัติของโยคีผู้ปฏิบัติธรรม อันจะเป็นเหตุให้เดินทางสู่จุดมุ่งหมายแห่งวิปัสสนาชัดเจนยิ่งขึ้น และนำมาซึ่งความสุขแก่จิตใจของบุคคลในสังคมต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษากลืน 10 ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักกลืน 10 กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

การทบทวนวรรณกรรม

ความสำคัญของกลืน 10 ในพระสูตรตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ดังพุทธพจน์ที่มีในกลืนสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกลืนเป็นอารมณ์ 10 ประการนี้ บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกลืนเป็นอารมณ์ 10 ประการอะไรบ้าง คือ บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดปฐวีกลืน (กลืนคือดิน) เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดอาโปกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดเตโชกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดวาโยกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดนิลกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดปิตกกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดโลหิตกกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดโอทาทกกลืน บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดอากาศกลืน

บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดวิญญานกสิณ เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ ภิกษุทั้งหลาย บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์ 10 ประการนี้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

สรุปว่า การศึกษาด้านเนื้อหาในเรื่องกสิณ 10 อันเป็นบาทฐานการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา งานวิจัยนี้มีขอบเขตด้านเนื้อหาที่ศึกษาเรื่องกสิณ 10 ซึ่งเป็นกรรมฐานหมวดหนึ่ง เป็นอุปกรณ์ในการฝึกจิต เป็นวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อจูงใจให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ได้แก่ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ การใช้กสิณ 10 เป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้วิจัยมีความประสงค์ที่จะศึกษาค้นคว้าในแง่มุมที่เกี่ยวกับการศึกษากสิณ 10 กับการบรรลุดุธรรม และเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยเรื่อง กสิณ 10 กับการบรรลุดุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

1. ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) อันได้แก่คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 อรรถกถาภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องทำให้ได้ข้อมูลพื้นฐานสำคัญเป็นเบื้องต้น เพื่อให้ทราบถึงหลักธรรมที่เกี่ยวกับกสิณ 10 กับการบรรลุดุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงไว้เป็นหลักฐานปรากฏในพระไตรปิฎก

2. ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ศึกษาตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาท งานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมในพระไตรปิฎกอรรถกถาและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

3. ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อตรวจสอบความสอดคล้องกับเอกสารชั้นปฐมภูมิ

4. สรุปเรียบเรียงและนำเสนอข้อมูลโดยวิธีบรรยายเชิงพรรณนา

5. เสนอและตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษา

6. นำเสนอและเผยแพร่ผลงานเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษา

7. สรุปผลที่ได้จากการศึกษาพร้อมข้อเสนอแนะ และประเด็นที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาครั้งต่อไป

ผลการวิจัย

1. กสิณ 10 ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ชีวประวัติของพระพุทโธสังฆาจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยพระพุทโธสังฆาจารย์ เป็นอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียง เป็นนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่ (บุญย์ นิลเกษ, 2542) เกิดทางตอนเหนือของประเทศอินเดีย ราวต้นศตวรรษที่ 5 แห่งคริสต์ศักราช เป็นผู้แปลอรรถกถาภาษาสิงหลสู่

ภาษาบาลีและได้เขียนคัมภีร์วิสุทธิมรรค และงานเขียนอีกจำนวนมากมาถวายในพระไตรปิฎก สำหรับข้อมูลประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ มีกล่าวไว้ค่อนข้างละเอียด 3 คัมภีร์ คือ

1. คัมภีร์มหาวงศ์
2. คัมภีร์พุทธโฆสุปัติ
3. คัมภีร์ศาสนาวงศ์

มูลเหตุแห่งการแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค สามารถสรุปได้ 3 ประการคือ

1. พระสังฆปาละหัวหน้าสงฆ์ฝ่ายมหาวีหาร ต้องการจะทดสอบความรู้ความสามารถของท่านก่อนที่จะให้แปลคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ เมื่อท่านแต่งได้สำเร็จอย่างรวดเร็วและแต่งได้อย่างยิ่งตั้งชื่อว่า วิสุทธิมรรคนำไปถวายพระสังฆปาละ เมื่อพระสังฆปาละเห็นความสามารถของท่านแล้ว จึงอนุญาตให้แปลอรรถกถาสิงหลกลับสู่ภาษามคธตามต้องการ

2. คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหาร ต้องการฟื้นฟูแนวการศึกษาของฝ่ายตน ให้เป็นที่นิยมในหมู่ประชาชนและเพื่อแข่งขันกับฝ่ายอภัยคีรีวิหาร จึงขอร้องให้พระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งมีความรู้ความสามารถได้แต่งคัมภีร์อรรถกถาขึ้นใหม่

3. ได้รับมอบหมายจากอาจารย์ในการแปลพระคัมภีร์สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เนื่องจากพระพุทธศาสนาในชมพูทวีปเสื่อมลงมาก แม้จะยังรักษาพระไตรปิฎกบาลีไว้ได้ แต่คัมภีร์อธิบายที่จะใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการศึกษามีอรรถกถา เป็นต้น ได้สูญสิ้นไป

พระพุทธโฆสาจารย์ ได้รับคำแนะนำจากพระอุปัชฌาย์ คือพระเรวัตเถระให้เดินทางไปศรีลังกาทวีป เพื่อแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลี แล้วนำมายังชมพูทวีป

โครงสร้างของคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสาจารย์ ได้ประมวลเนื้อความจากพระไตรปิฎก มาเรียบเรียงเป็นคัมภีร์วิสุทธิมรรค ใน 23 นิเทศ กล่าวคือ ประมวลพระวินัยปิฎกไว้เป็นหมวดศีลซึ่งอยู่ใน 2 นิเทศ คือ สิกขนิเทศกับอุตตนิเทศ ประมวลพระสุตตันตปิฎกไว้เป็นหมวดสมาธิ ซึ่งอยู่ใน 11 นิเทศ คือ นิเทศที่ 3-13 ประมวลพระอภิธรรมปิฎกไว้เป็นหมวดปัญญาซึ่งอยู่ใน 10 นิเทศ คือ นิเทศที่ 14-23 ในส่วนของกถินนั้นอยู่ในนิเทศที่ 4 ปฐวีกถินนิเทศ และนิเทศที่ 5 เสสกถินนิเทศ เป็นต้น (พระพุทธโฆสเถระ, 2548)

คำว่า กถิน หมายถึง วัตถุสำหรับเพ่งเพ่งจูงจิตให้เป็นสมาธิ ทั้งหมดหรือสิ้นเชิง โดยวิธีเพ่งเพื่อรวมจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ซึ่งมีทั้งหมด 10 ชนิดด้วยกัน คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สีแดง สีเขียว สีเหลือง สีขาว แสงสว่าง และอากาศประเภท และชนิดของกถินในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น มี 10 ประเภท ได้แก่ ปฐวีกถิน อาโปกถิน เตชกถิน วาโยกถิน นีลกถิน ปิตกถิน โลหิตกถิน โอதாகถิน อากาศกถิน วิญญาณกถิน กถิน 10 นี้ อาศัยวัตถุ 10 ประการ มีธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว อากาศและแสงสว่าง (จรรยา วรณกถินานนท์, 2550) เป็นบัญญัติอารมณ์ในการเจริญกรรมฐานเพื่อบูชาจิต ตั้งมั่นให้เกิดเป็นสมาธิที่แนบแน่น

ส่วนความเป็นมาของกสิณนั้น เป็นหลักปฏิบัติดั้งเดิมที่พบในพระพุทธศาสนา เป็นวิธีการฝึกปฏิบัติทางจิตเพื่อให้อิทธิพลของสภาวะทางจิตที่สงบระงับลงจากนิรวรณ โดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อที่จะทำสมาธิให้เกิด และใช้สภาวะทางจิตที่สงบระงับดีแล้วนั้น พิจารณาให้เห็นถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาของสรรพสิ่ง ในสมัยโบราณนิยมเรื่องการใช้กสิณในการทำสมาธิ หรือการทำจิตภาวนาด้วยกสิณเป็นอารมณ์นี้มาก กสิณนั้น เป็นกรรมฐานที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงจัดแนวทางในการฝึกสมาธิภาวนาไว้ 10 อันดับแรก ในบรรดาอารมณ์กรรมฐานทั้งหมด 40 วิธีด้วยกัน

ความสำคัญของการเพ่งกสิณได้มีดังนี้ คือ 1. เพื่อทำจิตให้เป็นสมาธิ 2. เพื่อเก็บภาพของกสิณที่เพ่ง เก็บไว้ในความทรงจำให้ได้มากที่สุด 3. เพื่ออาศัยภาพนิมิตที่เกิดจากกสิณ เป็นเครื่องจูงใจให้เกิดสมาธิขั้นสูงขึ้นไป ทั้งนี้ให้เพ่งดูโดยไม่ต้องปรุงแต่ง และไม่ถือว่าเป็นอัตตา 4. กสิณทั้ง 10 ประการสามารถเลือกให้เหมาะสมกับจริตตนเองได้ โดยไม่ต้องเปลี่ยนไปใช้กรรมฐานอื่น ๆ 5. การเพ่งกสิณ มีอานิสงส์มาก และอานุภาพมาก 6. การเพ่งกสิณ 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนบรรลุจุดตถะแล้วสามารถที่จะใช้เป็นบาทในการเจริญรูปฌานต่อได้ 7. ที่สำคัญที่สุด คือ สามารถเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา โดยอาศัยกสิณ 10 เป็นอารมณ์ได้ และสามารถสำเร็จเป็นอรหัตต์ แบบอุกโกฏภาควิมุตติ กสิณ 10 จัดเป็นคุณสมบัติของพระสาวกของพระพุทธเจ้า (พระพี วชิรญาณมหาเถระ, 2535)

คุณลักษณะพิเศษของกสิณ เป็นกรรมฐานที่ปฏิบัติแล้วฌานสมาธิเกิดขึ้นได้ง่ายสามารถทำให้ถึงฌานได้นั้น ทั้งนี้ก็เพราะการเพ่งกสิณนั้น อุกคหนิมิตและอุปจารสมาธิเกิดขึ้นได้ง่าย เมื่ออุคคหนิมิตและอุปจารสมาธิเกิดง่าย การได้ฌานก็เร็ว ยิ่งเป็นวรรณกสิณ 4 ด้วยแล้วอุคคหนิมิตและอุปจารสมาธิตลอดจนถึงการได้ฌานย่อมเกิดขึ้นได้ง่ายและยิ่งเร็วกว่ากรรมฐานอื่น ๆ การเพ่งกสิณ ทั้ง 10 วิธี มีอานุภาพมาก ทำให้ได้อภิญญาทุกกสิณ แต่หากกสิณแต่ละอย่างก็มีอานุภาพที่แตกต่างกัน สามารถแสดงปาฏิหาริย์ได้ต่างกันตามชนิดของกสิณที่เพ่ง และในการฝึกกสิณนอกจากจะส่งผลให้ผู้ปฏิบัติได้ฌานสมาบัติแล้ว ในวิสุทธิมรรคยังได้กล่าวถึงอานิสงส์พิเศษในการเจริญกสิณ 10 ไว้ แต่ละอย่างที่ทำให้เกิดฤทธิ์พิเศษไว้ต่างกัน เช่น ฤทธิ์ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฐวีกสิณสามารถเนรมิตคน ๆ เดียวให้เป็นหลายร้อย หลายพันคนได้ เป็นต้น

ส่วนคุณสมบัติของผู้ฝึกกสิณ และเพ่งกสิณเป็นวิธีทำกรรมฐานที่เหมาะสมกับคนทุกคน และทุกจริต คือ คนทุกคนสามารถเพ่งได้ แต่ก็มีคนบางประเภทที่เพ่งกสิณแล้วไม่เกิดผล ไม่เกิดนิมิต ไม่สามารถทำฌานให้เกิดขึ้นได้ ทั้งนี้เป็นด้วยหลายสาเหตุ คือ บุคคลประเภท อเหตุกปฏิสนธิ คือ บุคคลผู้มีความพิกลพิการต่าง ๆ มาแต่กำเนิด เช่น ตาบอด หูหนวก เป็นใบ้ เป็นต้น และพวกจาตุมหาราชชั้นต่ำ มีพวกวินิปาติกอสูรบางพวก พวกเวมานิกเปรตบางพวก เป็นต้น และพวกสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกายที่อยู่ในทุกคติภูมิก็จัดเป็น อเหตุกปฏิสนธิด้วย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) อีกประเภทหนึ่ง คือ บุคคลประเภท ทิวเหตุก ปฏิสนธิ คือมนุษย์ปกตินี้เอง แต่พวกนี้เกิดมาด้วยเหตุสองอย่าง คือ โลกเหตุและโทสเหตุเท่านั้น ชาตญาณวิปยุตตจิต ทำให้บกพร่องทางด้านปัญญา ดำรงชีพอยู่ด้วยโลภะ และโทสะเท่านั้น ดังนั้น พวกนี้จึงไม่สามารถทำสมาธิหรือฌานให้เกิดขึ้นได้

2. วิเคราะห์กถา 10 กัณฑ์การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

กถา 10 กัณฑ์การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ผู้วิจัยจะได้อธิบายไปตามลำดับกถา 10 ดังต่อไปนี้

(1) ปฐมิกกถากับการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ การเจริญปฐมิกกถาผู้ปฏิบัติเมื่อจะเจริญกถาพึงตัดปฐมิกกถาทั้งห้วงห้วงให้น้อยใหญ่ให้หมดแล้วไปยังที่สงบสงัด และควรทราบวิธีการทำองค์กถาสำหรับใช้เพ่งก่อน คือ ถือนาฬิกามิตในกถาณดินที่ปรากฏตามธรรมชาติ หรือทำมณฑลกถาณดินแล้วจึงสืมาตตามกถาณนั้น โดยอาการพอดีไม่สืมาตมากเกินไป เพราะจะทำให้เมื่อยตา และดวงกถาจะปรากฏชัดเกินไป (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) อุดคหนิมิตจะไม่เกิดขึ้น และไม่สืมาตคาบเกินไป เพราะจะทำให้ดวงกถาไม่ชัด แล้วพึงปริกรรมว่า

ปฐมิก ๆ ๆ หรือ ดิน ๆ ๆ แล้วพากเพียรปฏิบัติต่อไป ตั้งแต่เวลาที่ปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดแล้ว นีรวรณทั้งหลายเป็นอันชะงักงันไป กิเลสทั้งหลายสงบนิ่งอยู่เท่านั้น จิตก็ตั้งมั่นด้วยอุปปจารสมาธิ ส่วนปฐมิกกถาเป็นอารมณ์ของสมถกรรมฐานสู่การบรรลุลุทธิธรรม โดยปฐมิกกถา คือ การเพ่งดินที่มีลักษณะกลมประมาณ 1 คืบ 4 นิ้ว เป็นดินที่พระโยคีบุคคลต้องเพ่งทั่วไปพร้อมกัน มิใช่เพ่งเฉพาะเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง ความคิดที่สร้างขึ้นโดยอาศัยปฐมิกกถาเป็นอารมณ์นี้ เรียกว่า ปฐมิกกถา คือ ทำมาน 4 และ ฉาน 5 ในปฐมิกกถาให้บังเกิดแล้ว (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) เพ่งมองเพื่อทำจิตให้เป็นสมาธิ ปฐมิกกถานี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบ สมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(2) อาโปกถากับการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ การเจริญอาโปกถาโดยผู้เจริญจะเพ่งน้ำตามปกติเป็นต้นว่า น้ำในสระหรือในบ่อก็ได้ (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) ถ้าจะทำไว้เฉพาะ พึงเอาน้ำที่บริสุทธิ์ไม่ให้มีสิ่งอื่นเจือมาใสในภาชนะคือ บาตร หรือขันให้เต็มเสมอปากอย่างให้พร่อง ยกไปตั้งไว้ในที่สมควร ในการเจริญสมาธิโดยใช้อาโปกถา เมื่อพระโยคินั้นเจริญอยู่อย่างนี้ นิมิตทั้ง 2 ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ พร้อมกับการปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้น พระโยคินั้นก็จะบรรลุลุทธิธรรม และจตุกกถาณ ปัญจกถาณ เป็นลำดับไป ส่วนการเพ่งอาโปกถาเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิด เช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้าอรุณมานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกถา 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถกถาณมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้าอรุณมาน 4 ได้ อาโปกถานี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบ สมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญ สมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(3) เตโชกถากับการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การเจริญเตโชกถา ได้แก่ การเพ่งเปลวไฟตามปกติคือ เปลวเพลิงในเตา หรือในปากก็ได้ เจาะตรงกลางโดยลักษณะขนาดโตเท่าดวงแห่งปฐมิกกถา เมื่อติดไฟขึ้นแล้วเพ่งที่ช่องนั้น จนอุคคหนิมิตปรากฏขึ้นและได้ปฏิภาคนิมิตตามลำดับ พระโยคาวจรนั้นก็จะบรรลุลุทธิธรรม จตุกกถาณ และปัญจกถาณตามลำดับ ส่วนการเพ่งเตโชกถา

เป็นต้น เป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิด เช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกลิ่น 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จุดตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต, 2552) เตโชกลิ่นนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบสมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(4) วาโยกสณกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การเจริญวาโยกสณ คือ การให้กำหนดเพ่งลมโดยอาการที่เห็นหรือได้ถูกต้องอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยอาการที่ถูกต้องให้กำหนดตุลุมที่พัดมาถูกต้องกายตนแล้วถือเอาเป็นอารมณ์ พร้อมกับปริกรรมภาวนาวา วาโย ๆ ๆ หรือ ลม ๆ ๆ จนเกิดอุคคหิมิต และปฏิภาคนิมิตย่อมสงบนิ่ง (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) ส่วนการเพ่งวาโยกสณเป็นต้น เป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกลิ่น 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จุดตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ วาโยกสณนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบสมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(5) นิลกสณกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การเจริญนิลกสณผู้เจริญจะเพ่งดูสีโดยปกติ เช่น สีผ้าหรือสีดอกไม้ก็ได้ พึงเอาดอกไม้หรือผ้าเป็นต้นที่มีสีเขียว อย่าให้มีสีอื่นเจือจาดใส่ลงหรือซึ่งไว้ที่ภาชนะให้เต็มขอบปาก พร้อมปริกรรมภาวนาวา นิล นิล สีเขียว เขียว (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) จนเกิดเป็นอุคคหิมิต ส่วนปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นภายหลัง ส่วนการเพ่งนิลกสณเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกลิ่น 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จุดตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ นิลกสณนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบ สมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(6) ปิตกสณกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การเจริญปิตกสณมีวิธีทำนัยเดียวกันกับนิลกสณ ถ้าจะทำชนิดไหนให้เอาสีนั้นล้วน ๆ อย่าให้ปนกันแล้วปริกรรมภาวนาวา ปิต ปิต หรือ ปิตก ปิตก หรือ เหลือง ๆ ๆ (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) จนเกิดอุคคหิมิต และปฏิภาคนิมิตตามลำดับ ส่วนการเพ่งปิตกสณเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกลิ่น 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จุดตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ ปิตกสณนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบสมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(7) โโลหิตกถลินกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ การเจริญโโลหิตกถลิน มีวิธีทำนัยเดียวกันกับนิลกถลิน ถ้าจะทำชนิดไหนก็ให้เอาสีนั้นล้วน ๆ อย่าให้ปนกัน แล้วบริกรรมภาวนาว่า โโลหิตกถลิน หรือ แดง ๆ ๆ (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) จนเกิดอุคคหิมิต และปฏิภาคนิมิตตามลำดับ ส่วนการเพ่งโโลหิตกถลินเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกถลิน 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ โโลหิตกถลินนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบ สมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(8) โอิทาทกถลินกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การเจริญโออิทาทกถลินมีวิธีทำนัยเดียวกันกับนิลกถลิน ถ้าจะทำชนิดไหนก็ให้เอาสีนั้นล้วน ๆ อย่าให้ปนกันเป็นอันขาด แล้วบริกรรมว่า โออิทาท โออิทาท หรือ ขาว ๆ ๆ จนเกิดอุคคหิมิต และปฏิภาคนิมิตตามลำดับ ส่วนการเพ่งโออิทาทกถลินเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกถลิน 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ โออิทาทกถลินนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบสมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(9) อาโลกกถลินกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ การเจริญอาโลกกถลินโดยผู้เจริญจะเพ่งแสงสว่างตามปกติเช่น แสงพระจันทร์ แสงพระอาทิตย์ หรือแสงไฟที่ส่องเข้ามาตามช่อง เป็นต้นว่าช่องฝาหรือช่องหน้าต่างก็ได้ บริกรรมภาวนาว่า โอภาโส โอภาโส แสง ๆ ๆ อาโลโก อาโลโก สว่าง ๆ ๆ (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) จนเกิดอุคคหิมิตและปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นตามลำดับ ส่วนการเพ่งอาโลกกถลินเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกถลิน 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ อาโลกกถลินนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบสมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วพึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง

(10) ปริจฉินนาทกถลินกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การเจริญปริจฉินนาทกถลิน ผู้เจริญจะเพ่งอากาศทางช่องฝาหรือช่องหน้าต่างตามปกติก็ได้ พึงเอาหนึ่ง หรือ สองฝ่ามือมาเจาะซึ่งไว้ทางด้านหน้าเพ่งกำหนดอากาศในระหว่างช่องนั้นแล้วบริกรรมว่า อากาโส อากาโส ที่ว่าง ที่ว่าง (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) จนเกิดอุคคหิมิต และปฏิภาคนิมิตตามลำดับ ส่วนการเพ่งปริจฉินนาทกถลินเป็นต้นเป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายกว่ากรรมฐานชนิดอื่นในบรรดากรรมฐาน 40 ชนิดเช่น ผู้ทำสมาธิจะเข้ารูปฌานได้นั้น ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกถลิน 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว จึงสามารถที่จะเข้ารูปฌาน 4 ได้ ปริจฉินนาทกถลินนี้สามารถใช้เป็นบาทฐานใน

การเข้าสู่วิปัสสนาได้ ซึ่งเรียกว่าแบบสมถยานิก และเป็นวิธีการฝึกจิตด้วยการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามหลัง เป็นแบบวิธีการฝึกอบรมพัฒนาจิตเพื่อความปลอดภัยตามแนวทางแห่งเจโตวิมุตติ อันส่งผลให้ผู้ฝึกปฏิบัตินั้นบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์แบบอุกโกฏวิมุตติ

สรุป

กสิณ หมายถึง วัตถุอารมณ์สำหรับเพ่งจิตเพื่อผูกจิตให้เป็นสมาธิ โดยวิธีเพ่งเพื่อให้จิตเข้าสู่เอกัคคตา มี 10 ประเภท ได้แก่ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปิตตกสิณ โลหิตกสิณ โอทากสิณ อาโลกกสิณ และปริจจินนาทกสิณ การเพ่งสมาธิแบบกสิณเป็นหลักปฏิบัติดั้งเดิมที่พบในพระพุทธศาสนา เป็นวิธีการฝึกฝนจิตเพื่อให้สงบระงับจากนิรวณ และสามารถเลือกให้เหมาะสมกับจริตของแต่ละคน โดยไม่ต้องเปลี่ยนไปใช้กรรมฐานอื่น ๆ

องค์ความรู้จากการวิจัย

กสิณ 10 ที่เป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นกระบวนการที่ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณาเพื่อให้เกิดผลต่อการปฏิบัติ สามารถนำไปประยุกต์และปรับใช้กับการสอนกัมมัฏฐาน และปรับพฤติกรรมบุคคลให้เหมาะสมเพื่อพัฒนาชีวิตให้ดียิ่งขึ้น หรือจะเป็นแบบอย่างที่เหมาะสมกับการปฏิบัติที่เหมาะสมต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนของหลักกรรมในแง่มุมอื่น ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ให้ครบในทุก ๆ ด้าน ดังนี้

1. อสุภกรรมฐาน 10 กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
2. อานาปานสติ กับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
3. พุทธานุสติกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

เอกสารอ้างอิง

จรรยา วรรณกสิณานนท์. (2545). *การเพ่งกสิณ: วิธีฝึกปฏิบัติกรรมฐานที่จิตเป็นสมาธิเร็ว*. (พิมพ์ครั้งที่

5). กรุงเทพฯ: พุทธลีลา.

จรรยา วรรณกสิณานนท์. (2550). *กสิณกรรมฐานที่ทรงพลัง*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: พุทธลีลา.

บุญญ์ นิลเกษ. (2542). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค สำหรับประชาชน*. กรุงเทพฯ: ชมรมซีวานุภาพ.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2552). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2557). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 27). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพิ วชิรญาณมหาเถระ. (2535). *สมาธิในพระพุทธศาสนา (สมถกรรมฐาน)*. (ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, แปล). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพุทธโฆสเถระ. (2548). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. (สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), แปล). (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: ธนาเพรส.
- พระมหากิตติธัญญ์ สุกิตติเมธี. (2564). การวิเคราะห์แนวทางเดินจากความเสื่อมในปราชญ์สูตร. *วารสารสหวิทยาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 4(1), 84–95.
- พระมหานพดล นวตลปญโญ, พระครูสุธีคัมภีรญาณ (ประมวล) และ พระมหามิตร ฐิตปญโญ. (2564). รูปแบบการปฏิบัติของพระสงฆ์ในกลุ่มแม่น้ำโขง (ไทย–ลาว). *วารสารศิลปการจัดการ*, 5(2), 325–339.
- พระสมชาย บัวแก้ว, พระมหาบุญศรี วงศ์แก้ว และ สุเชาว์ พลอยชุม. (2564). อภิสมาจาร: กระบวนการพัฒนาบุคลิกภาพตามแนวพระพุทธศาสนา. *วารสารศิลปการจัดการ*, 5(3), 895–907.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2552). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อุไรพร ประชาบุตร และ วิไลศักดิ์ กิ่งคำ. (2564). ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอานาปานสติกับ ไตรลักษณ์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท. *วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 7(2), 1–12.
- Damnoen, P. S. (2021). The Development of Student Characteristics in According to the Nawaluk Framework of the Buddhist integration of Buddhapanya Sri Thawarawadee Buddhist College. *Asia Pacific Journal of Religions and Cultures*, 5(2), 126–135.
- Phumphongkhochasorn, P., Damnoen, P. S., Suwannaprteep, T., & Phoomparmarn, U. (2021). National Educational Standards and the Improvement of Thai Education System with World Class. *Asia Pacific Journal of Religions and Cultures*, 5(1), 75–86.
- Tan, C. C., & Damnoen, P. S. (2020). Buddhist Noble Eightfold Path Approach in the Study of Consumer and Organizational Behaviors. *Journal of MCU Peace Studies*, 8(1), 1–20.